

МОВНІ КАТЕГОРІЇ В ДІАХРОНІЇ

УДК 801.55:807+801.561.1:807

© М. Г. Сенів
(Вінниця)

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ ВІДМІНКОВОЇ І ПРИЙМЕНИКОВОЇ СИСТЕМИ В КЛАСИЧНИХ МОВАХ

1. Одним із головних питань у сучасній лінгвістиці залишається питання взаємовідношення прийменника і відмінка в складі прийменниково-відмінкової конструкції. Аспект домінування прийменника або відмінка у складі конструкції по-різному трактується мовознавцями: одні дослідники вказують на те, що прийменник часто розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми або уточнює, спеціалізує, ускладнює її. Завдяки своїй семантиці прийменники остаточно дооформлюють, увиразнюють синтаксичні відношення і синтаксичну функцію відмінка, деталізуючи значення, що виражається відмінковою флексією. Інші, навпаки, відзначають, що відмінкові форми в усіх випадках вживання прийменників завжди їх доповнюють і часто уточнюють.

2. За умов семантичної перенасиченості відмінкових форм, мова звертається до нового засобу вираження семантико-синтаксичних відношень у реченні – прийменниково-відмінкових зворотів. Ці форми є складною єдністю співвідносних за значенням компонентів. Своєрідна роль прийменника у формуванні прийменникової конструкції наближає його до флексійної морфеми. Проте можна говорити тільки про «наближення» до такого стану, оскільки прийменнику властиве й ослаблене лексичне значення, що виявляється, на думку деяких дослідників, у його здатності поєднуватися з певною відмінковою формою для передачі певного значення, переважно просторової або темпоральної семантики.

3. Одним із найважливіших факторів, що видозмінюють відмінкову систему індоєвропейських мов, у тому числі давньогрецької і латинської, було зростання вживання прийменників. Граматичні відношення, що виражалися відмінковими формами, рано почали вимагати конкретизації і уточнення з допомогою прийменників. У першу чергу це мало місце у відмінках, що позначали просторові і часові відношення. Значну роль у редукції відмінкової системи класичних мов відіграло фонетичне ослаблення кінця слова, що позбавляло відмінкову форму її диференційних ознак.

Ключові слова: відмінок, прийменник, прийменниково-відмінкова форма, прийменниково-відмінкова конструкція, просторові і темпоральні відношення, редукція відмінкової системи.

М. Г. СЕНИВ. К ВОПРОСУ О ВЗАИМООТНОШЕНИИ ПАДЕЖНОЙ И ПРЕДЛОЖНОЙ СИСТЕМЫ В КЛАССИЧЕСКИХ ЯЗЫКАХ

1. Одним из главных вопросов в современной лингвистике остаётся вопрос взаимоотношения предлога и падежа в составе предложно-падежной конструкции. Аспект доминирования предлога или падежа в составе конструкции по-разному объясняется лингвистами: одни исследователи указывают на то, что предлог часто развивает, дополняет, усиливает значение падежной формы либо уточняет, специализирует, усложняет её. Благодаря своей семантике предлоги окончательно

дооформляють, делают выразительными синтаксические отношения и синтаксическую функцию падежа, детализируя значения, которые выражаются падежной флексией. Другие, наоборот, отмечают, что падежные формы во всех случаях употребления предлогов всегда их дополняют и часто уточняют.

2. В случае семантической перенасыщенности падежных форм, язык обращается к новому средству выражения семантико-синтаксических отношений в предложении – предложно-падежных конструкций. Эти формы являются сложным единством соотносительных по значению компонентов. Своеобразная роль предлога в формировании предложной конструкции приближает его к флексивной морфеме. Однако в этом случае можно говорить только о приближении к такому состоянию, поскольку предлогу свойственно также ослабленное лексическое значение, которое проявляется, по мнению некоторых исследователей, в его способности сочетаться с определенной падежной формой для передачи определенного значения, преимущественно пространственной или временной семантики.

3. Одним из наиболее важных факторов, который видоизменил падежную систему индоевропейских языков, в т.ч. древнегреческого и латинского, был рост количества употребления предлогов. Грамматические отношения, выражавшиеся падежными формами, очень рано начали требовать конкретизации и уточнения с помощью предлогов. В первую очередь это имело место в падежах со значением пространственных и темпоральных отношений. Значительную роль в редукции падежной системы классических языков сыграло фонетическое ослабление конца слова, которое лишало падежную форму её дифференциальных признаков.

Ключевые слова: падеж, предлог, предложно-падежная форма, предложно-падежная конструкция, пространственные и темпоральные отношения, редукция падежной системы.

Слово як знак, у системі мови має цілісну змістовну структуру, яка відображає і характер змістовних елементів, і особливості їх взаємодії. Таким чином, слово набуває певного семантичного змісту, який відтворюється у мовленні у вигляді низки суспільно закріплених певними мовними засобами значень. Ці системні можливості складають базу для нескінченної кількості конкретних мовленнєвих актів фактично безмежних поєднань слів і фраз (Уфимцева 1968: 206). Кінцевою метою подібних поєднань є відображення явищ дійсності, здійснення актів комунікації засобами мови. Представник Празького лінгвістичного гуртка В. Матезіус з цього приводу зазначав, що для здійснення потреб спілкування мовці виконують два види діяльності:

1) відбір елементів, що привернули увагу мовця і які можуть бути виражені засобами існуючого в даній мові словника;

2) встановлення взаємозв'язку між знаками цих елементів, що виконується специфічними для кожної мови засобами будови речення (Матезиус 1967: 241-242; пор. також: Булыгина 1977: 19-20).

Очевидно, що прийменники не виступають як самостійні номінатори, тобто не здатні самостійно, без допомоги «оточення» передати, актуалізувати та повідомити співвіднесений ними зміст. Не маючи свого позамовного денотата, прийменники не беруть безпосередньої участі у процесі мовної номінації, тому головною їх функцією є фіксація, категоризація, що відбувається в межах складних мовних одиниць, де участь принаймні одного повнозначного номінатора є обов'язковою (Сафаров 1978: 85).

За висловом Т. В. Булигіної, «нормальним є використання окремих «службових» або «синсемантичних» знаків, що комбінуються з «повнозначними» або «автосемантичними» для вказівки на відповідний тип відношень» (Булыгина 1977: 33). І далі у дослідниці читаємо: «... компонент речення («словоформа») являє собою, як правило, складний знак, один з елементів якого означає «предмет» («ознаку», «дію», «обставину» і т.п.), а інший – «відношення», тобто функцію у вислові» (Булыгина 1977: 33).

Існування подібних «складних знаків» зумовлюється тим, що «граматична природа будь-якого слова виявляється тільки в реченні або словосполученні» (Шведова 1982: 154), оскільки будь-які значення, властиві формам слова, можуть бути з'ясовані тільки після дослідження словосполучення, до якого входить певна форма. «Науковий опис слова, відзначає Н. Ю. Шведова, – в ідеалі є повною та всебічною конденсацією його відношень до інших одиниць класу, його різноманітних і поліфункціональних оточень та екстралінгвістичних ситуативних умов, в яких це слово функціонує» (Шведова 1982: 154).

Прийменник функціонує у межах синтагми {дієслово-прийменник-іменник}. У лінгвістичній літературі часто дискутується питання, до якого із вказаних складників більше тяжіє цей службовий елемент: дієслівного чи іменного. Більшість досліджень щодо лінгвістичного статусу прийменника здійснюється у межах прийменниково-відмінкових конструкцій. Мовознавці по-різному оцінюють подібні комплекси з погляду участі в їх організації складових елементів – прийменника й імені та їх взаємозв'язку. Таке поєднання розглядається або як єдина прийменниково-відмінкова форма, в якій прийменник відіграє роль морфеми і дорівнює функції відмінкової флексії; або як прийменникова іменна група, в якій прийменник має певні лексичні та граматичні значення, іменник – лексичне; або як своєрідне прийменниково-іменне словосполучення, в якому прийменник є головним керуючим слова. Залежно від розуміння граматичної природи поєднання прийменника з іменником воно має різні назви:

- прийменниково-відмінкова форма;
  - прийменниково-іменна або іменна група;
  - прийменниковий зворот;
  - прийменниково-відмінкова або прийменникова конструкція
- (Кононенко 1978: 4; Мельничук 1966: 338).

Одним із головних питань залишається питання взаємовідношення прийменника і відмінка в складі відповідної конструкції. Ця проблема по-різному розв'язується лінгвістами. Так, О. О. Шахматов та В. В. Виноградов твердять, що зв'язок прийменника з відмінком залежить від відповідності значень прийменника і відмінкової форми (Шахматов 1941: 504; Виноградов 1972: 684-685). На думку О. Белича, у функціонуванні прийменників спостерігаються дві основні особливості: з одного боку, прийменники відбивають загальне значення непрямих

відмінків, а з другого – вони позначають певну модифікацію загального значення непрямого відмінка (Белич 1957-1958: 5, 7, 13; Белић 1958: 67; Белић 1959: 166-167). М. Івич пояснює вживання відмінкових форм при прийменниках наявністю у відмінків відповідного значення (Ивић 1957-1985: 142-143). Ян Оравець підкреслює, що найважливіше у прийменниковій системі протиставлення «динамічне-статичне» пов'язується також з відмінками, оскільки значення місця виражають первинні прийменники, які пов'язуються з місцевим і орудним відмінками, а динамічне значення виражають прийменники, що поєднуються із знахідним, давальним і родовим відмінками (Oravec 1968 (1): 9; Oravec 1968 (2): 42). Останнім часом висловлюється думка, що прийменник відіграє двояку роль по відношенню до відмінкової форми: у формально-синтаксичному плані прийменник керує відмінком; у функційно-семантичному плані залежність стає зворотною – прийменник модифікує значення відмінка, є детермінатором його функції (Засорина 1977: 13).

Однією з проблем взаємовідношення прийменника і відмінка є з'ясування можливості або неможливості керуванням відмінком з боку прийменника. На думку Д. М. Овсяннико-Куликовського, «керувати відмінками – це їх (прийменників) прямий обов'язок, у цьому їх синтаксичне покликання, і до такої ролі пристосовується їх лексичне значення, виявляючись немовби тільки способом вираження певних відношень» (Овсяннико-Куликовский 1912: 265). Цьому погляду протистоять твердження про неможливість керування відмінковою формою з боку прийменника, оскільки прийменниково-відмінкова форма є єдиним, нерозкладним у граматичному плані компонентом (Курилович 1962 (2): 66-67; Курилович 1962 (1): 175-176; Мещанинов 1978: 32-33).

У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві зазначене питання порушується в різних площинах. Обґрунтовується, наприклад, думка, що

зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю їх значень (Колодяжний 1960: 21-22). Аспект домінування прийменника або відмінка у складі конструкції не набув єдиного висвітлення: одні дослідники вказують на те, що прийменник часто розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми або уточнює, спеціалізує, ускладнює її (Колодяжний 1960: 22). Завдяки своїй семантиці прийменники остаточно дооформляють, увиразнюють синтаксичні відношення і синтаксичну функцію відмінка, деталізуючи значення, що виражається відмінковою флексією (Добош 1972: 7; Добош 1978: 7). Інші, навпаки, зазначають, що відмінкові форми в усіх випадках вживання прийменників завжди їх доповнюють і часто уточнюють (Мельничук 1961: 124). У зв'язку з цим по-різному визначаються можливості прийменника щодо керування відмінковою формою. Погляд на прийменник як керуючий компонент (Мельничук 1961: 143-144) виявляється менш аргументованим порівняно з міркуванням про відсутність у прийменника граматичних ознак керування (Пашківський 1937: 38; Добош 1978: 5-7; Добош 1972: 7).

Велику увагу відношенням між прийменником і відмінком приділяє у своїх працях Єжи Курилович. Він, зокрема, твердить, що прийменниковий зворот – це не група слів, але слово, де прийменник виступає у функції морфеми. Таким чином, сполучення на зразок латинського *extra urbem*, на думку дослідника, мають складну морфологічну структуру: самостійна (автосемантична) морфема – корінь *urb-*; несамостійні (синсемантичні) морфеми *extra* (прийменник) і *-em* (закінчення акузатива). Отже, прийменник розглядається як основна «субморфема», що разом із додатковою субморфемою *-em* утворює єдину складну морфему (Курилович 1962: 180).

Протилежна думка висловлюється Р. Якобсоном, Л. Єльмслевом та А. В. де Гроотом, які поділяють прийменниковий зворот на прийменник та

відмінкову форму, руйнуючи таким чином морфологічну єдність, створену прийменником та відмінковим закінченням (Якобсон 1985: 133-175). Позиція Єжи Куриловича відрізняється й від твердження Л. Єльмслева, який визнає відмінкове закінчення у подібних сполученнях як автономну морфему, тотожну закінченню безприйменникового відмінка і в плані функціональних можливостей, і в плані семантики. Єжи Курилович підкреслює, що закінчення відмінка у прийменникових зворотах не може бути відокремлено від прийменника.

Подібну думку висловлює і В.М. Жирмунський, який розглядає аналогічну конструкцію «як форму відповідного значущого слова, оскільки вона може входити до складу парадигми словозміни» (Жирмунський 1963: 14). Морфологічний характер аналітичної конструкції – результат історичних змін: синтаксична група (словосполучення) в результаті граматизації її членів та втрати ними предметного значення перетворилась на морфологічну єдність, граматичну форму слова (Ходова 1972: 11).

Отже, складна форма, утворена прийменником і відмінком, визначає семантико-синтаксичні функції іменної групи. Найхарактернішим є встановлення відношень між іменною та дієслівною основами, де прийменник з відмінком виражає різноманітні умови, в яких відбувається дія, що зумовлює вживання прийменниково-відмінкових конструкцій у синтаксичній функції обставини. Характер цих умов може змінюватись: вони стосуються і зовнішнього оточення, в якому відбувається дія (просторові та часові обставини) і причинно-наслідкових зв'язків, у яких знаходиться дія чи стан (обставини причини, умови або мети), і джерела та форми здійснення дії (Шаранда 1981: 19). На думку К. І. Ходової, «саме у сфері цих функцій відмінки з прийменниками утворюють семантичну систему» (Ходова 1972: 12). Ця система, як поєднання службових слів з

повнозначними, є складною семантичною структурою, з необмеженими можливостями у плані висловлення, оскільки прийменники, які не мають самостійного, повнозначного лексичного значення, у поєднанні зі значущими словами надзвичайно багатозначні, семантично ємні, вони легко вступають у зв'язок зі значущими словами, «утворюючи з ними певні семантично двозначні, тризначні, чотиризначні і т.п. комплекси логічних значень» (Добиаш 1877: 57).

Слід наголосити на тому, що тісний зв'язок між компонентами подібних аналітичних структур у сфері імені не передбачає повного ототожнення ані граматичного значення, ані семантичного складників (іменника – з одного боку, прийменника – з іншого). Можна говорити тільки про уточнення значення іменника як у плані об'єму значення, так і щодо його семантико-сміслових зв'язків, що здійснюються за допомогою прийменника, який має певне узагальнене граматичне і частково лексичне значення. Подібне уточнення «відбувається, в першу чергу, на базі контексту і ситуації» (Адмони 1969: 97). Отже, при розгляді семантико-синтаксичних характеристик прийменниково-відмінкових конструкцій необхідно керуватись принципом не ототожнення, а повної взаємодії між значенням прийменника і значенням відмінкової форми, яка, за висловом О. Добиаша, «йде своїм значенням назустріч прийменникам і зі свого боку сприятиме окресленню загальної картини, що викликала появу прийменника» (Добиаш 1877: 241).

Дійсно, поява прийменника і подальше утворення відповідних конструкцій з певним значенням і функцією в реченні були спричинені певними обставинами. На ранніх етапах розвитку індоєвропейських мов основні граматичні відношення, що визначали функцію іменника в реченні і його зв'язок з іншими словами, виражались за допомогою морфем, які входили до складу самого слова (Ходова 1972: 8).

Реконструйована історія спільноіндоєвропейської мови виявляє, що формування відмінкової системи починається із суб'єктно-об'єктної підсистеми. Згодом у систему вводяться відмінки з конкретним локальним значенням (Ревзин 1971: 77-78). С. Я. Шарипкін вказує на те, що «особливості вираження просторових і часових відношень визначають специфіку категорійної семантики будь-якої мови» (Шарыпкин 1988: 64). Локативні функції індоєвропейських відмінків так чи інакше знайшли втілення у прийменниково-відмінкових формах, історично молодших у порівнянні з безприйменниковою, синтетичною формою. Саме тому нам видається доречним приділити увагу проблемі вираження передусім просторових відношень засобами відмінкової системи спільноєвропейської прамови взагалі і класичних (давньогрецької і латинської) мов зокрема.

Однією з особливостей морфологічних систем сучасних індоєвропейських мов є наявність великої кількості шарів у їх структурі. Нові явища співіснують з більш ранніми, часто накладаються на них, не стираючи їх повністю. Звідси численні «аномалії» індоєвропейських мов, рефлексії колишніх систем, що дозволяють продуктивно застосовувати метод встановлення більш ранніх явищ на базі пізніх форм (Тронский 1984: 48). Як відомо, в періоди розвитку індоєвропейських мов старі флективні системи мали тенденцію до редукції. Втрата морфологічних категорій часто супроводжувалась збереженням відповідних форм, що адаптувались до нової системи. З часів дослідження Б. Дельбрюка про відкладний, місцевий та орудний відмінки усталилась думка про відмінковий синкретизм. Скорочення відмінків відбувається в порядку злиття колись диференційованих відмінків. При цьому нові синкретичні відмінки містять суму значень, що раніше належали відмінкам, з яких вони склались, і часто зберігають форманти своїх попередників (Тронский 1984: 51). Слід звернути увагу на єдність індоєвропейської відмінкової системи і

в семантичному відношенні, що було доведено у дослідженнях відмінкових значень Р. О. Якобсоном на матеріалі російської мови (Якобсон 1985: 133-135), Вяч. Вс. Івановим та В. Н. Топоровим – на матеріалі хетської мови (Іванов, Топоров 1960).

Окремих аспектів вказаної проблеми торкався у своїх працях С. Я. Шарипкін (Шарыпкин 1988; Шарыпкин 1990). Дослідник зазначає, що в ході еволюції відмінки з локативним значенням набули тих ознак, які властиві і граматичним відмінкам: тотальність охоплення іменної лексики, наявність синтаксичних функцій, диференціація за числом. У пізніші періоди розвитку індоєвропейської прамови підсистема локальних відмінків не набула значного поширення: реконструюються тільки локатив і аблатив. Окрім того, локальні функції були властиві також для акузатива та інструменталія. Локальні вживання особливого роду можна також реконструювати й для генетива (Шарыпкин 1988: 65). У ході еволюції від пізньоіндоєвропейського до класичного давньогрецького мовного стану змінилась система вираження просторових відношень засобами відмінків і прийменників. У семантичному плані вона базується на опозиції чотирьох головних понять: 1) місця перебування (а); 2) руху від чого-небудь (b); 3) руху до чого-небудь (с); 4) руху через що-небудь (d) (Мейє 1951: 140-144). Ототожнення цих семантичних позицій з морфологічними відмінками індоєвропейської прамови можна подати у вигляді схеми (див. схему 1).

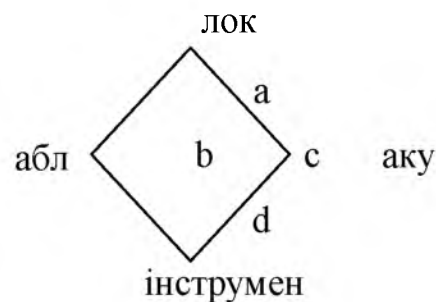
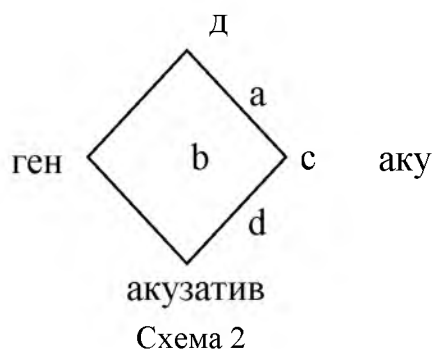

Схема 1

У давньогрецькій мові локатив і аблатив злились, відповідно, з дативом і генетивом. Аблатив однини зустрічається тільки у застиглих прислівниках або у напівприслівникових формах типу Γοίκω «з дому», який вживається іноді поряд з формою родового відмінка артикля τοῦ, δор. πῶ «звідки» і под. З іншого боку, арк.-кіпр. дативна конструкція замість генетивної при прийменниках ἀπό, περί, ὑπό, ἐξ краще за все пояснюється, виходячи з омонімії аблатива й датива множини також і в більш давньому стані грецької мови (Тронский 1973: 94). Проте давня підсистема семантичних опозицій локальних відмінків у трансформованому вигляді тут зберігається (див. схему 2).

Це чітко простежується як у безприйменникових вживаннях, пор. τόξ' ὤμοισιν, ἔχων (Hom. II. 4, 166) – тримаючи лук на плечах; αἰθέρι ναίων (Hom. II. 1, 45) – той, що живе у повітрі; ἀνέδν πολιῆς ἀλός (Hom. II. 1, 359) – піднялась із пінного моря; πεφύμενος ἦεν ἀέθλων (Hom. Od. 1, 48) – уник злиднів; так і у вживанні з прийменниками: ὑπό δρυῖ δαῖτα πένοντο (Hom. II. 18, 558) – під деревом готували вечерю; σμῶδιξ ... ἐξυπανέστη σκήπτρου ὕπο χρυσέου (Hom. II. 2, 267-268) – з'явився синець під золотим посохом; κνίση δ' οὐρανὸν ἵκε (Hom. II. 5, 291) – дим піднявся в небо; ὑπο Ἴλιον ἦλθε (Hom. II. 2, 216) – під Іліон прийшов (тут цитується переклад поем Гомера Борисом Теном).

Усі приклади подані з поем Гомера «Іліада» та «Одіссея», де система опозицій, про які йде мова, збережена у найбільш повному вигляді. Її головні особливості полягають у тому, що:

1. Грецькі відмінки у локальних вживаннях ніколи не виражають орієнтації в просторі. Поняття верх/низ, відсутність/наявність контакту, знаходження всередині/зовні об'єкта та інші передаються прийменниками, дієслівною семантикою або контекстом.

2. Функція генетива, датива і акузатива в системі вираження локальних відношень принципово інша, ніж в системі вираження суб'єктно-об'єктних відношень. Датив у локальних вживаннях виступає як нейтральна (архівідмінкова) форма (Шарыпкин 1988: 68). Враховуючи гетерогенність синкретичних відмінків – датива і генетива, – виділити у у кожного з них спільний момент у семантиці всіх уживань неможливо. Локативний датив і аблятивний генетив чітко виділяються на тлі інших уживань цих відмінків. Так, зберігаючи зв'язок із давнім відкладним відмінком, родовий відмінок міг вказувати на вихідну (початкову) точку руху і в цьому значенні він супроводжувався прийменником ἐκ - з, із; ὄπό – від (пор. ст.-слов. ис, из, отъ, съ, оу) (Мейе 1951: 373). Окрім цього слід вказати на особливий, архівідмінковий статус генетива – здатність за певних умов замінити будь-які відмінки, у тому числі й локальні. Ця властивість виходить з фундаментальної особливості його семантики – виражати відношення взагалі, без будь-якої конкретизації (Шарыпкин 1988: 69-70).

Давальний відмінок, власною функцією якого є вказівка на призначення або на особу, зацікавлену в дії (Красухин 1985 : 83) у локативному вживанні позначає місце дії: οἰκεῖν ἐν πόλει – жити у місці (пор. ст.-слов. плавати по морю). Адлативний акузатив також протистоїть усім іншим уживанням цього відмінка локальним компонентом своєї

семантики. Він входить в систему опозицій, принципово відмінну від системи, де акузатив виступає у своїх первісних значеннях. Знахідний відмінок у локативному вживанні використовується на позначення напрямку руху або тривалості у часі чи перебуванні у просторі. У такому значенні знахідному відмінку передують прийменники εἰς – в, у, до; κατά – по; παρά – біля, побіля, уздовж; ἐπί – на; μετά – після (пор. ст.-слов. въ, на, надъ, подъ, предъ, о (объ), за) (Мейє 1951: 372; Десницкая 1947: 498-499).

Загальною тенденцією розвитку індоєвропейських мов було поступове скорочення кількості відмінків. Характерною особливістю відмінків був синкретизм. Деякі відмінкові морфеми (зокрема, ablativus і genetivus) були перенасичені різними значеннями. Синкопа кінцевих приголосних, і в першу чергу кінцевого -m, різко збільшує кількість омонімічних відмінкових форм, що сприяє посиленню тенденції заміни контекстуальних зв'язків відмінкових форм і їх поступового витіснення відповідними прийменниковими конструкціями (Сенів 1997: 38). Подібні тенденції мали місце у давньогрецькій, латинській, італійських, старослов'янській мовах, пор. приклади із грецької мови:

μέλε γάρ οἱ ἔων ἐν δῶμασι νύμφης (Hom. Od. 5, 6). – Вона (Афіна) тривожила за нього, що знаходився в домі німфи (Каліпсо);

Νεστορέη παρὰ νηὶ Πυλοικενέος βασιλῆος (Hom. Il. 2, 54). – Біля корабля Нестора, царя, родом з Пілоса; див. також приклад з оскської мови: ... herekleis fiisnu mefiu ist extrad feihuss. - ... посередині був храм Геракла, (що знаходився) поза міськими стінами (Сенів 1997: 38).

Як відзначив О. О. Шахматов, «на місці відмінкової форми з'являється сполучення відмінкової форми з прийменником, причому це сполучення, завдяки значенню, що вноситься в нього прийменником, розвиває, доповнює, посилює те значення, яке належало відмінковій формі» (Шахматов 1941: 504). Отже, відмінкові форми могли замінятися

прийменниковими конструкціями, тому що прийменники виявлялись, як правило, однозначнішими, а, значить чіткіше та адекватніше передавали думки (Сенів 1997 : 39). Поєднання відмінкової форми з прийменником усувало питання семантичної недостатності відмінкової флексії. Прийменники розширювали, доповнювали та підсилювали зміст, що раніше передавався виключно відмінковими формами, діючи у комбінації з останніми (Ходова 1972: 8-9; Шульц 1880: 37; Аландский 1880: 40).

Прийменниково-відмінкові форми характеризуються не тільки специфічною внутрішньою структурою, але й цікавими зовнішніми зв'язками. К. І. Ходова вказує, зокрема, на залежність вживання прийменникових конструкцій від типів сполучуваності членів дієслівно-іменної конструкції – іменника і дієслова, які можуть визначатися наявністю або відсутністю обмежень у лексичному складі одного з компонентів (Ходова 1972: 27). Залежно від подібних умов дослідниця виділяє чотири різновиди функціонування прийменниково-відмінкових форм:

1. «Вільне» функціонування прийменникових конструкцій спостерігається «в умовах максимальної незалежності від обмежень в лексичному складі членів конструкції» (Ходова 1972: 27). У цій позиції спостерігається найширша диференціація значень прийменниково-відмінкових форм. Семантичні відмінності, що спостерігаються у сфері «вільного» вживання можна виділити на тлі ототожнень і тому кваліфікувати як протиставлення (Ходова 1972: 28). Прийменникові конструкції такого типу максимально вільні від синонімів, оскільки характеризуються суворими розмежуваннями значень. З точки зору синтаксису ці форми вирізняються відсутністю обмежень щодо їхньої кількості в синтагматичному ряді, тобто одна з «вільних» форм не спричиняє появу іншої. Таким чином, терміном «вільне вживання»

позначається «не тільки максимальна незалежність вживання прийменниково-відмінкової форми від лексичних значень іменника й дієслова, але також і відсутність її обов'язкового зв'язку з дієсловом і точно фіксованого місця серед дієслівних означальних» (Ходова 1972: 31).

2. Прислівниковий тип вживання прийменниково-відмінкових зворотів характеризується сполучуваністю з будь-якими дієсловами, проте самі конструкції утворюються на базі іменників певних семантичних розрядів. Здебільшого це іменники з темпоральним значенням або абстрактним значенням, яким не властиві просторові характеристики. Таким чином, сфера вживання «просторових» прийменниково-відмінкових форм звужується, їхня семантика частково втрачається, і формуються умови для перегрупування локативних зворотів у напрямку виявлення семантичної тотожності окремих форм, їхньої взаємозаміни і об'єднання в межах однієї сфери вживання (Ходова 1972: 118).

3. Об'єктне вживання прийменниково-відмінкових форм. Форми відмінків з прийменниками могли виступати у функції найближчих об'єктів неперехідних об'єктних дієслів і – більш віддалених об'єктів перехідних дієслів (Ходова 1972: 160). В індоєвропейській мові використання прийменниково-відмінкових зворотів у цій ролі помічається досить рано. Й. М. Тронський зауважує, що у латинській мові архаїчного періоду (зокрема, у комедіях Плавта) помітне прагнення поставити керування за допомогою прийменників поряд із безприйменниковим: «Паралельно із *nuntiare patri* вживається *nuntiare ad patrem*, із *dare morti* – *dare ad mortem*, причому в обох випадках експресивна сила на боці прийменникового звороту» (Тронский 1953: 206).

Форма, що вживається для вираження об'єктних відношень, запозичена із засобів для вираження просторових відношень. Проте у цій сфері не зберігається система протиставлень семантичних диференційних

ознак просторового характеру (Ходова 1972: 161). Це пояснюється наявністю дієслівного керування прийменниково-відмінковими формами. При цьому вибір прийменникових зворотів продиктований керуючим дієсловом, проте лексико-семантичне наповнення цих форм є необмеженим.

4. Суб'єктне вживання прийменниково-відмінкових форм. Еволюція семантики прийменниково-відмінкових зворотів від позначення конкретних локативно-темпоральних відношень між предметами до більш абстрактних відбувалася у напрямку витіснення у певних сферах вживання семантичних ознак просторового плану. У цьому випадку прийменниково-відмінкові форми можуть виступати у функції логічного суб'єкта пасивних конструкцій.

Отже, за умов семантичної перенасиченості відмінкових форм, мова звертається до нового засобу вираження семантико-синтаксичних відношень у реченні – прийменниково-відмінкових зворотів. Ці форми є складною єдністю співвідносних за значенням компонентів. З одного боку, прийменник є основним виразником відношень між предметом і дією, з іншого – він уточнює значення відмінкової форми. Своєрідна роль прийменника у формуванні прийменникової конструкції наближає його до флексійної морфеми. Проте можна говорити тільки про «наближення» до такого стану, оскільки прийменнику властиве й ослаблене лексичне значення, що виявляється, на думку деяких дослідників, у його здатності сполучатися з певною відмінковою формою для передачі певного значення, здебільшого просторової або часової семантики. Як відзначає О.Б. Воронкова, «внутрішня цілісність прийменникової сполуки виявляється у її функціонуванні як єдиного члена речення» (Десницкая 1947: 53), де, з одного боку, прийменник виконує службову роль як компонент іменної групи, з іншого – уточнює обсяг поняття, вираженого

іменником, а також виражає відношення між «різномірними й різнооформленими словами» (Десницкая 1947: 53). Чотири типи вживань прийменникових конструкцій демонструють еволюцію семантики цих складних форм від позначення конкретних просторових відношень з максимальною кількістю диференційних семантичних ознак у випадку «вільного» вживання до нейтралізації протиставлень конкретного типу (або повної їх руйнації) і превалювання абстрактних значень у випадку суб'єктного вживання прийменниково-відмінкових форм.

Таким чином, редукція системи відмінків, що мала місце в індоєвропейських мовах, викликана сукупністю причин, що діяли по-різному у мовах в різні періоди їх історії. Одним із найважливіших факторів, що видозмінив відмінкову систему, було зростання вживання прийменників. Граматичні відношення, що виражалися відмінковими формами, дуже рано почали вимагати конкретизації і уточнення з допомогою прийменників. У першу чергу це мало місце у відмінках, що позначали просторові та часові відношення. Доісторична редукція, наприклад, латинської відмінкової системи – мала місце за умов вираження ряду основних відмінкових значень прийменниками (*ab, cum, in* і т.п.) і при омонімічності форм у множині. Значну роль у редукції відмінкової системи індоєвропейських мов відіграло фонетичне ослаблення кінця слова, що позбавляло відмінкову форму її диференційних ознак. У латинській мові пізнього періоду так наступила редукція аблатива, який виник із злиття трьох відмінків (Тронский 1960: 138-139).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М; Л.: Наука, 1969. – 105 с.
2. Аландский П. В. Дельбрюк об основах греческого синтаксиса / П. В. Аландский. – К., 1880 – 40 с.
3. Белич А. Падежная система и происхождение предлогов / А. Белич // Чужнословенски филолог. – 1957-1958. – № 22. – Кн. 1-4. – С. 1-17.

4. *Белић А.* О језичкој природи и језичком развоју / А. Белић // Лингвистичка испитивања. – 2-е изд. – Београд: Нолит, 1958. – Кн. 1. – 357 с.
5. *Белић А.* О језичкој природи и језичком развоју / А. Белић // Лингвистичка испитивања. – 2-е изд. – Београд: Научно дело, 1959. – Кн. 2. – 184 с.
6. *Булыгина Т. В.* Проблемы теории морфологических моделей / Т. В. Булыгина. – М.: Наука, 1977. – 286 с.
7. *Виноградов В. В.* Русский язык (грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Изд. 2-е. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
8. *Воронкова О. Б.* Локальные значения дативных и аккузативных предложных конструкций / О. Б. Воронкова // Лингвистические исследования. Синтаксический анализ разносистемных языков. – М., 1979. – С. 52-58.
9. *Десницкая А. В.* К вопросу о происхождении винительного падежа в индоевропейских языках / А. В. Десницкая // Известия АН СССР, ОЛЯ. – 1947. – № 6. – Т. 6. – С. 493-499.
10. *Добиаш А.* Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка / А. Добиаш. – Прага: Тип. Грегга, 1877. – 544 с.
11. *Добош В. И.* Синтаксис українських південно-карпатських говорів: Прийменникові конструкції (Текст лекції) / В. И. Добош. – Ужгород, 1972. – 48 с.
12. *Добош В. И.* Синтаксис южнокарпатских говоров украинского языка: Синтаксические функции падежей: автореф. дис. на соискание уч. степени док. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / В. И. Добош. – Ужгород, 1978. – 29 с.
13. *Жирмунский В. М.* О границах слов / В. М. Жирмунский // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.: Наука, 1963. – 388 с.
14. *Засорина Л. Н.* Грамматика локативных сочетаний русского языка : Проблема синонимии предлогов и наречий: автореф. дис. на соискание уч. степени док. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык» / Л. Н. Засорина – М., 1977. – 43 с.
15. *Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н.* Санскрит / Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 134 с.
16. *Ивић М.* Систем предлошких конструкција у српскохорватском језику / М. Ивић // Јужнословенски филолог. – 1957-1958. – № 22. – Кн. 1-4. – С. 141-166.
17. *Колодяжний А. С.* Прийменник / А. С. Колодяжний. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
18. *Кононенко В. И.* Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису / В. И. Кононенко // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 3-12.
19. *Красухин К. Г.* К истории и функции родительного падежа / К. Г. Красухин // Вестник Моск. ун-та. Сер. Г: Филология. – 1985. – № 3. – С. 78-85.
20. *Кривонос А. Т.* Семантическая структура служебных слов / А. Т. Кривонос // Филологические науки. – 1980. – № 6. – С. 51-58.
21. *Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории частей речи / Е. Курилович // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 66-77.
22. *Курилович Е.* Проблема классификации падежей / Е. Курилович // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 175-181.
23. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М.: Изд-во иностр. лит., 1967. – С. 239-245.
24. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 510 с.

25. *Мейе А.* Общеславянский язык / А. Мейе. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491 с.
26. *Мельничук О. С.* Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 338 с.
27. *Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – 1961. – Вип.3. – С. 124-194.
28. *Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
29. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Синтаксис русского языка / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – 2-е изд. испр. и доп. – Спб: Изд-во И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1912. – XXXV, 322 с.
30. *Пашківський А. М.* Функції прийменників у сучасній українській мові / А. М. Пашківський // Мовознавство. – 1937. – № 12. – С. 37-65.
31. *Ревзин И. И.* О месте объёмных (родительного и местного) в общей системе падежей индоевропейских языков / И. И. Ревзин // Категория падежа в структуре и системе языка. – Рига, 1971. – С. 75-80.
32. *Сафаров Ш.* О функции падежей, предлогов и послелогов в лексических и синтаксических конструкциях / Ш. Сафаров // Труды Самаркандского ун-та. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та, 1978. – Вып. 364. – С. 80-88.
33. *Сенів М. Г.* Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відношень (на матеріалі латинської мови): монографія / М. Г. Сенів. – Донецьк: Донеччина, 1997. – 288 с.
34. *Тронский И. М.* Общеиндоевропейское языковое состояние / И. М. Тронский. – М.: Наука, 1967. – 101 с.
35. *Тронский И. М.* Вопросы языкового развития в античном обществе / И. М. Тронский. – Л.: Наука, 1973. – 205 с.
36. *Тронский И. М.* Очерки из истории латинского языка / И. М. Тронский. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 272 с.
37. *Тронский И. М.* Историческая грамматика латинского языка / И. М. Тронский. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1960. – 320 с.
38. *Уфимцева А. А.* Слово в лексико-семантической системе языка / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
39. *Ходова К. И.* Падежи с предлогами в старославянском языке / К. И. Ходова. – М.: Наука, 1972. – 192 с.
40. *Шаранда А. Н.* Сравнительная типология категории предлогов (на материале немецкого, русского и белорусского языков) / А. Н. Шаранда. – Минск: Навука и техника, 1981. – 230 с.
41. *Шарыпкин С. Я.* Выражение пространственных отношений в древнегреческом языке средствами падежей / С. Я. Шарыпкин // Иноземна філологія. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1988. – № 23. – С. 59-68.
42. *Шарыпкин С. Я.* Реконструкция процесса становления древнегреческой падежной системы: автореф. дис. на соискание уч. степени док. филол. наук: спец. 10.02.14 «Классическая филология» / С. Я. Шарыпкин. – М., 1990. – 41 с.
43. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. – 2-е изд. / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
44. *Шведова Н. Ю.* Типы контекстов, конструирующие многоаспектное описание слова / Н. Ю. Шведова // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста. – М.: Наука, 1982. – 177 с.

45. Шульц Г. О значении косвенных падежей в греческом языке / Г. Шульц. – Харьков: Универс. типогр., 1880. – 101 с.
46. Якобсон Р. К общему учению о падеже: Общее значение русского падежа // Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 133-185.
47. Oravec J. Slovenske predložky v praxi. – Bratislava: Sloven. ped. nakl., 1968. – 228 s.
48. Oravec J. Významová štruktúra prvotných predložiek // Jazykovedný časopis. – 1968. – Т. 19. – № 1-2. – S. 41-49.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. *Hom. Il., Od.* – *Homeri Carmina* / Ex recensione Guilielmi Dindorfii. – 3 ed. corr. – Lipsiae: Teubner, 1852. – Vol. 1: Iliadis; Vol. 2: Odysseae.
2. *Pl. Men.* – *Plauti T. M. Comoediae* / Recensuit et emendavit Fr. Leo. – Berolini: Apud Weidmannos, 1895. – Vol. 1. – XXXIII, 553 p.; 1896. – Vol. 2. – 575 p.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2016